

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANDA MÜASİR ŞƏRAİTDƏ SUVARILAN TORPAQLARIN İSTİFADƏSİNİN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

İxtisas: **5312.01 –“Sahə iqtisadiyyatı”**

Elm sahəsi: **İqtisad elmləri**

İddiaçı: **Kəmalə Vaqif qızı Əzizova**

Fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Gəncə – 2021

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin "İqtisadiyyat və idarəetmə" fakültəsinin "Biznesin təşkili və menecment" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Mehrəli Məmməd oğlu Fərzəliyev

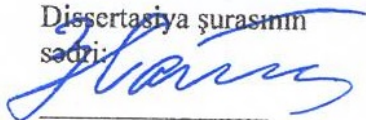
Rəsmi opponetlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Pəri Əmirəhməd qızı Həsənova

iqtisad elmləri namizədi, dosent
Zakir Talib oğlu Əhmədov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Asəf Məhərrəm oğlu Qasimov

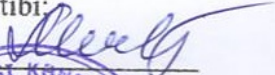
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti və Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin ED 2.42 Birgə dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, i.e.d., professor
Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Pərvin Elman qızı Muxtarova

Elmi seminarın sədri:

iqtisad elmləri doktoru, professor
İslam Hacı oğlu İbrahimov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qlobal problemlərin kəskin artdığı bir şəraitdə əhalinin mühüm qida məhsullarına olan tələbatının uzunmüddətli dövr üçün etibarlı şəkildə ödənilməsi potensialının formalaşdırılması strateji əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi hər bir ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. Analoji yanaşmalar Azərbaycan üçün də kifayət qədər xarakterikdir. Belə ki, ölkəmizdə əhalinin sayının artması onların ərzağa, eyni zamanda, kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının da daim artmasına səbəb olur. Nəticədə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin getdikcə artırılması, onlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi və yararsız torpaqların münbitləşdirilməsinə daha çox ehtiyac duyulur. Təəssüf ki, respublikada kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli torpaq-iqlim şəraitinin, zəngin təbii sərvətlərin, kifayət qədər enerji ehtiyatlarının və əmək resurslarının, habelə yüksək ixtisaslı kadrların olmasına baxmayaraq, müasir dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı mövcud potensiala uyğun deyildir.

Həmçinin torpaq sahələrindən fərdi məqsədlər üçün istifadə edilməsi, meliorasiya, irriqasiya və eroziya ilə əlaqədar tədbirlərin tələb olunan səviyyədə aparılmaması, ayrı-ayrı təsərrüfatların suya olan tələbatının düzgün hesablanmamış norma, sifarişlər əsasında müəyyən edilməsi suvarılan torpaqların iqtisadi səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarma üsullarının düzgün seçilməməsi, su ehtiyatlarına kompleks yanaşmaların olmaması, onun istifadəsində israfçılığa yol verilməsi, bitkilərin məhsuldarlığının, keyfiyyətinin aşağı düşməsi, su ehtiyatının il ərzində və ərəzi üzrə qeyri-bərabər paylanaraq əkin sahələrinin suya olan tələbatını ödəyə bilməməsi, məhsuldarlığın azalması və digər səbəblər nəticəsində suvarılan torpaqların iqtisadi səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Odur ki, torpaqların iqtisadi səmərəliliyinin artmasına mənfi təsir göstərən amillərin (üzvi maddənin itkisi, fiziki deqradasiya, eroziya, şorlaşma, şorakətləşmə, qida çatışmazlığı, kimyəvi çirklənmə və s.) aradan qaldırılması istiqamətləri təhlil edilərək həyata keçirildikdə torpaq-iqlim şəraiti, eroziyanın inkişafına səbəb

olan amillər, torpağın eroziyaya uğrama dərəcəsi, təsərrüfatın istiqaməti mütləq nəzərə alınmalıdır. Yuxarıda qeyd edilən problemlərin məhz davamlı və get-gedə inkişaf edən proses olduğunu nəzərə alaraq, onlara qarşı mübarizə tədbirlərinin kompleks və müntəzəm şəkildə araşdırılması, təhlili və tədqiqi vacib şərtlərdəndir. Bu amillər iqtisadi-ekoloji problemlərə xüsusi diqqət tələb edərək iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən, aqrar sahədə islahatların həyata keçirilməsini, yeni torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılmasını, əkin suyundan istifadənin səmərəliliyi ilə yanaşı torpaqların ekoloji-iqtisadi problemlərinin həlli yollarını, həmçinin kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olan torpaq sahələrinin intensiv inkişaf amillərini ön plana çəkir.

Məlumdur ki, suvarılan torpaqlardan əldə edilən məhsuldarlıq suvarılmayanlara nisbətən daha yüksəkdir. Bu baxımdan, suvarılan torpaqlarda məhsuldarlığın artırılmasına təsir edən amillərin kompleks təhlili, o cümlədən torpağın vaxtında və keyfiyyətli suvarılması, meliorasiya və su təsərrüfatı sistemlərinin inkişafı, suvarılan torpaqlarda bitki köklərinin bioloji xassələrinə uyğun olaraq torpağın tələb olunan su balansının təmin edilməsi, düzgün seçilmiş bitki növlərinin sərfəli ərazilərdə əkilməsi, əkin sahələrinin gübrələnməsi və digər təbii minerallarla qidalandırılması kimi amillər daim nəzarət altında olmalıdır. Bu amillərin inkişaf istiqamətlərinin həyata keçirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının genişlənməkdə davam etməsi torpaq resurslarının, xüsusən də suvarılan torpaqların istifadə strategiyasına ciddi təsir göstərərək onların səmərəliliyini aktual edir.

Qeyd edək ki, 2020-ci ildə Azərbaycan xalqı üçün tarixi hadisə baş vermişdir və sentyabrın 27-dən başlayan 44 günlük Vətən Müharibəsində 30 il işğal altında qalan torpaqlarımız və 7 sərhədyanı rayon işğaldan azad olunmuşdur. Bu ərazilərdə güclü təbii resurslar, həmçinin mineral su ehtiyatları, şirin su ehtiyatları vardır. Əlbəttə, bu amillər baxımından dissertasiyada qoyulan problemlərin işğaldan azad olunmuş ərazilərdəki şirin su ehtiyatları bağlılığı vardır və bunların tədqiq olunması vacibdir. Ümumilikdə, Qarabağ regionunda 11 yeraltı şirin su mənbəyi yerləşir və buradakı ehtiyatlar 1 mln. 968 min kubmetr/ gün yeraltı şirin su təchizatı anlamına gəlir. Sərsəng su anbarı, Suqovuşan, Cəbrayıl və Zəngilan ərazisində Xudafərin su

anbarı (həcmi 1,6 mlrd. Kubmetr və 75 min ha sahəni suvarmağı imkan verir) suvarılan ərazilərin təminatı üçün güclü ehtiyatlara malikdirlər. Sərsəng su anbarı 6 rayonunda, Tərtər, Ağdam, Bərdə, Goranboy, Yevlax və Ağcəbədi 100 min ha torpaq sahəsini suvarmağa imkan verir və ümumi su tutumu 560 mln. kubmetrdir. Bütün bunlardan səmərəli istifadə edilməsi üçün yeni imkanlar və reallıqlar yaranmışdır. Bundan əlavə, Covid-19 pandemiyasının təsirindən yaranan yeni şəraitdə resursların mobilizasiyası, onlardan səmərəli istifadə olunması, qlobal təhlükələr, o cümlədən, ölümcül virusların qarşısının alınmasında tədbirlər sırasında qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi və sanitariya-gigiyena tələblərinin nəzərə alınması, xüsusilə, su mənbələrinin etibarlılığının təmin edilməsi, su təchizatı problemlərinin həll olunması vacib şərtlərdəndir.

Bu amillər də nəzərə alınmaqla, suvarılan torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsinə, onların ekoloji-iqtisadi problemlərinin həllinə, həmçinin suvarılan torpaqlarda istehsalın intensivləşməsinə, torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, əkin suyundan istifadənin səmərəliliyinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütün bu amillərin dissertasiya işində həllini tapması zəruriliyi mövzunun aktuallığını və praktiki əhəmiyyətini təsdiqləyir.

Problemin işlənmə dərəcəsi baxımından, kənd təsərrüfatında istehsal vasitəsi kimi torpağın və suyun iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi, istifadəsi zamanı səmərəliliyin yüksəldilməsi, torpaq üzərində mülkiyyət və istifadə hüququ, torpağın münbitliyi, mexaniki tərkibi, torpaqəmələgəlmə, torpaq kadastrı, bitkilərin torpaqdan qidalanması ilə bağlı məsələlər, ümumilikdə torpaq-su münasibətlərinin formalaşdırılması, idarə olunması və tənzimlənməsi məsələləri Azərbaycanlı alimlər – Z.Ə.Səmədzadə, İ.H.İbrahimov, M.M.Fərzəliyev, F.S.Adıgözəlov, R.M.Həşimov, V.R.Rzayev İ.H.Aliyev, B.X.Ataşov, R.Ə.Balayev, V.H.Abbasov, A.C.Həşimov, V.İ.İsmayılov, A.H.Vəliyev, N.Ə.Cavadov, E.A.Məmmədova və başqaları, xarici ölkə alimlərindən isə V.V.Dokuçayev, L.İ.Abalkin, İ.A.Krupenikov, V.A.Tixonov, P.A.Kocıçyev, A.N.Kostyakov, V.P.Vilyams, V.A.Kovda, Q.V.Dobrovolski, Y.D.Nikitin və başqaları tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Bunlarla yanaşı, baxılan problemlər üzrə daha geniş tədqiqatların aparılması zərurəti qalmaqdadır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı respublikanın Samur-Abşeron kanalından suvarılan torpaq sahələri və müxtəlif təsərrüfat formalarıdır. Tədqiqatın predmetini kənd təsərrüfatında suvarılan torpaqlardan və əkin suyundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları və onların təkmilləşdirilməsi mexanizmləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi kənd təsərrüfatı təyinatlı suvarılan torpaqlardan və suvarma suyundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin nəzəri-metodoloji aspektlərini və mövcud vəziyyətini, habelə suvarılan torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi aparılmaqla, onlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklifləri hazırlamaqdan ibarətdir. Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq öyrənilməsi üçün bir qrup vəzifələr götürülmüş və onlar ardıcıl olaraq yerinə yetirilmişdir:

- suvarılan torpaqların iqtisadi səmərəliliyinin nəzəri-metodoloji aspektlərini araşdırmaq;
- suvarılan torpaqların iqtisadi səmərəliliyini səciyyələndirən göstəricilər sisteminin konseptual əsaslarını müəyyən etmək və qiymətləndirmək;
- suvarılan torpaqların mövcud vəziyyətini, ekoloji-iqtisadi problemləri və onlara qarşı kompleks mübarizə tədbirlərini araşdıraraq təhlil etmək;
- suvarılan torpaqlarda əkinçilik sisteminin formalaşmasını və əkin sahələrinin salınması üçün məlumatlar bazasının ekspert sisteminin tətbiqini əsaslandırmaq;
- suvarılan torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına təsir edən amilləri təhlil etmək;
- suvarılan torpaqların iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında intellektual informasiya sisteminin tətbiqini əsaslandırmaq;
- müasir şəraitdə suvarılan torpaqlarda məhsuldarlığın artırılması istiqamətlərini müəyyənləşdirərək təhlil etmək;
- suvarma suyundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yollarını müəyyən etmək;
- müasir şəraitdə suvarılan torpaqların meliorativ vəziyyətini qiymətləndirmək;

– torpaqların su təminatının yaxşılaşdırılmasında müasir suvarma sistemlərinin innovativ inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, həmçinin Samur-Abşeron suvarma sisteminin rolunu və onun yenidənqurulması layihəsinin zəruriliyini əsaslandırmaq;

– ümumiləşdirmələr apararaq nəticə çıxarmaq, kənd təsərrüfatında suvarılan torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yollarının müəyyən edilməsi ilə əlaqədar təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq .

Tədqiqat metodları. Tədqiqat prosesində iqtisadi-statistik, riyazi hesablama, müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma, verilənlər və birləşmə bazası konsepsiyalarından, proqramlaşdırma, avtomatlaşdırılmış idarəetmə, planlaşdırma, məntiqi ümumiləşdirmə, müşahidə və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işinin tədqiqindən əldə edilən elmi yeniliklər nəzərə alınaraq, aşağıdakı əsas müddəalar müdafiyyə çıxarılır:

– müasir dövrün obyektiv reallıqları şəraitində suvarılan torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində natural və dəyər göstəriciləri sistemi həlledici rola malikdir;

– suvarılan torpaqlardan məhsuldar istifadə olunmasında ekoloji-iqtisadi problemlərin kompleks baxılması bir zərurət kimi çıxış edir;

– suvarılan torpaqlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılmasında əkin sahələrinin potensialına dair hazırlanmış məlumatlar bazasının olması vacibdir;

– suvarılan torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan verən amillərin sistemli şəkildə baxılması və yüksək texnologiyaların tətbiqinin intensiv həyata keçirilməsi hazırkı dövrün aktual yanaşması kimi baxılmalıdır;

– kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı üçün ayrılmış suvarılan torpaqlarda məhsuldarlığın artımına təsir edən amillərin sistemli şəkildə müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi zərurəti vardır;

– ölkənin suvarılan torpaqlarında meliorativ vəziyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi və bu sahədə innovativ yanaşmanın təmin olunması yüksək nəticələrin əldə edilməsində həlledici yanaşmalar dandır;

– yüksək potensiala malik Samur-Abşeron suvarma sisteminin ehtiyatlarının real qiymətləndirilməsi və onlardan istifadənin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi daha çox səmərə verə bilər;

– iqtisadi transformasiyaların və qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin kəfayət qədər aktual olduğu bir dövrdə suvarılan torpaqlardan və suvarma suyundan səmərəli istifadə göstəricilərin sisteminin hazırlanmasına və bunlarla bağlı prioritet fəaliyyət istiqamətləri üzrə əsaslandırılmış tövsiyələrin bildirilməsi və təkliflərin irəli sürülməsinə ciddi ehtiyac vardır və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

– suvarılan torpaqların istifadəsinin iqtisadi səmərəliliyi müasir dövrün şərtlərinə uyğun olaraq araşdırılmış və onların iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi hazırlanmışdır;

– suvarılan torpaqların mövcud vəziyyəti təhlil edilərək aşkar olunan ekoloji-iqtisadi problemlərinin mahiyyəti açıqlanmış və həlli yolları müəyyənləşdirilmişdir;

– suvarılan torpaqlarda əkinçilik sisteminin vəziyyəti qiymətləndirilmiş və əkin sahələrinin salınması üzrə ərazilərin xüsusiyyətlərinə dair məlumat bazasının və ekspert qiymətləndirilməsinin yaradılmasının vacibliyi əsaslandırılmışdır;

– suvarılan torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinə və məhsuldarlığın artırılmasına təsir edən amillər əsaslandırılaraq müəyyənləşdirilmiş, sistemləşdirilmiş və qiymətləndirilmişdir;

– informasiya texnologiyalarını və kompüter texnikasının yeni vasitələrini tətbiq edərək, kompleks intellektual informasiya sisteminin (İİS) yaradılması əsaslandırılmışdır;

– kənd təsərrüfatında suvarma suyundan istifadənin mövcud vəziyyətindən çıxış etməklə, təsərrüfatlarda suvarma suyundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yolları müəyyənləşdirilmişdir;

– müasir şəraitdə suvarılan torpaqların meliorativ vəziyyəti qiymətləndirilmiş və suvarma sistemlərinin torpaqların suvarılmasında tətbiqinin innovasiyalı inkişaf istiqamətləri əsaslandırılmışdır;

– torpaqların su təminatının yaxşılaşdırılmasında Samur-Abşeron suvarma sisteminin rolu və onun yenidənqurulması layihəsi əsaslandırılmışdır;

– kənd təsərrüfatında suvarılan torpaqlardan və suvarma suyundan səmərəli istifadə göstəricilərinin mövcud vəziyyətindən və müqayisəsindən yanaşmaqla, onların iqtisadi səmərəliliyinin artırılması üçün tövsiyə hazırlanmış və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən, irəli sürülən təklif və tövsiyələrdən müxtəlif kənd təsərrüfatı müəssisələrində suvarılan torpaqların iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə, torpaqların meliorativ vəziyyətinin və su təminatının yaxşılaşdırılmasına dair müvafiq tədbirlərin hazırlanmasında, habelə müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə suvarılan torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarının müəyyən edilməsində və məhsuldarlığın proqnozlaşdırılmasında geniş istifadə oluna bilər. Dissertasiya işinin əsas müddəalarından ali məkəblərdə “Əkinçilik”, “Ərazinin eroziyaya qarşı təşkili”, “Yerquruluşu layihələndirilməsi”, “Sahənin iqtisadiyyatı”, “Torpaq meliorasiyası” və digər fənlərin tədrisi prosesində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya mövzusu üzrə iddiaçının ümumilikdə 19 elmi əsər, o cümlədən, 3 elmi məqalə və 1 tezis xaricdə olmaqla dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri nüfuzlu elmi jurnallarda dərc olunmuş, beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi-praktiki konfrans və simpoziumlarda məruzə edilmişdir. “İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfrans (Sumqayıt, 2016); AMEA “İqtisadiyyat institutu” Elmi əsərlər (Bakı, 2013); Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransı (Bakı, 2013); Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu “Aqrar iqtisadiyyat: müstəqilliyin 20 illiyi mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (Bakı, 2011); Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi əsərləri (Bakı, 2011); Научно-практический журнал "Российское предпринимательство" (Москва, 2017); “İqtisadi təhlükəsizlik mövcud vəziyyət və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans (Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2018); “Actual Scientific research” (Roma, İtaliya) Beynəlxalq Konfrans (2018), AMEA-nın iqtisadiyyat institutunun

Elmi Əsərlər jurnalında (Bakı, 2019), Moskvada nəşr olunan “Maliyyə iqtisadiyyatı” (2020) jurnalında və s. konfranslar və elmi jurnallardan tezislər və məqalələr nəşr olunmuşdur. Bu dərc olunmalar tam şəkildə işin ədəbiyyat siyahısında öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin nəticələri Azərbaycan Respublikası Lənkəran rayonu “Sara Adası” MMC tərəfindən tətbiq edilir (23 fevral 2018-ci il tarixli 08/141 sayılı arayış).

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin “İqtisadiyyat və idarəetmə” fakültəsinin “İqtisadiyyat” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Üz qabığı və mündəricat (2965 işarə), giriş (14934 işarə), I fəsil (44619 işarə), II fəsil (73255 işarə), III fəsil (66653 işarə), nəticə (12586 işarə), istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı (24000 işarə) və ixtisarlara siyahısı (624 işarə) üzrə ümumi həcm 241080 işarədir. Dissertasiyanın işarə sayı cədvəllər, şəkillər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və ixtisarlara siyahısı istisna olmaqla 203640 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, predment və obyekt, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeiasyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirdiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla, dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi verilmişdir.

“Suvarılan torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin elmi – nəzəri və metodoloji əsasları” adlanan I Fəsilə torpaq və iqtisadi səmərəlilik anlayışına yanaşmaların nəzəri əsasları və suvarılan torpaqların iqtisadi səmərəliliyinin metodoloji aspektləri, eyni zamanda suvarılan torpaqların iqtisadi səmərəliliyini səciyyələndirən göstəricilər sisteminin konseptual əsasları müasir dövrün

şərtlərinə uyğun olaraq qiymətləndirilmişdir. Aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, torpaq dövlətin əsas gəlir mənbəyi hesab olunduğundan onun qiymətləndirilməsində həm təbii amillər, eyni zamanda da iqtisadi amillər əsas götürülür. Lakin bu amillərin ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilməsi reallığa uyğun nəticə verə bilməz. Bütün bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, suvarılan torpaqlarda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına təsir edən təbii və iqtisadi amillərin, habelə istehsalın səmərəliliyinə təsir edən bütün göstəricilərin qiymətləndirməsi kompleks həyata keçirilməlidir.

Lakin yalnız natural göstəricilər əsasında torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinə ümumiləşdirilmiş qiymət vermək olmaz, bunlarla belə, bir sıra digər göstəriciləri də nəzərə almaq lazımdır: ümumi məhsul istehsalı, ümumi gəlir, xalis gəlir və torpaq sahəsinin hər vahidinə düşən mənfəət, torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanları, əmək və maddi məsrəflərin hər vahidinə düşən ümumi məhsul, maya dəyəri, rentabellik səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı və s. Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında suvarılan torpaqlardan istifadənin səmərəliliyini bu iki iqtisadi göstəricilər sistemi ilə müəyyən etmək olar: natural göstəricilər və dəyər göstəriciləri. Suvarılan torpaqların iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən dəyər göstəriciləri bu kimi qruplaşdırmaq olar: ümumi məhsul istehsalı; ümumi gəlir; xalis gəlir; torpaq sahəsinin hər vahidinə düşən mənfəət; torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanları; əmək və maddi məsrəflərin hər vahidinə düşən ümumi məhsul; maya dəyəri; rentabellik səviyyəsi; əmək məhsuldarlığı və əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyi. Digər tərəfdən, qeyd etdiyimiz göstəricilərin iqtisadi qiymətləndirilməsini iki qaydadə aparmaq mümkündür: 1) xüsusi qiymətləndirmə: ayrı-ayrı bitkilərin (bir qrup bitkilər) çoxillik əkmələr üzrə səmərəliliyi və 2) ümumi qiymətləndirmə: məlum əkin tərkibində becərilən bitkilərin, çoxillik əkmələrin, kənd təsərrüfatına yararlı tərkibinin ümumi səmərəliliyi üzrə və s. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların dağıdılması, münbit qatının məhv edilməsi, təyinatı üzrə istifadə edilməməsi çox geniş ərazilərdə bu torpaq sahələrinin əkin dövriyyəsiindən çıxarılmasına və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının aşağı düşməsinə səbəb olur.

Bu baxımdan torpaqların şoran və şorakətlilik dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi və onların yararlı hala salınması, şoranlaşmış və ya duzlaşmış torpaqlarda xüsusi tədbirlərin (məsələn, gipsləşdirmə tədbirləri, xüsusi sort toxumlardan istifadə olunmaqla məhsul istehsalı) həyata keçirilməsi, həmçinin keyfiyyəti pisləşmiş və ya münbitliyini itirmiş ərazilərdə “torpaqsız istehsal” texnologiyalarına əsaslanan istixanaların qurulması gərəkli olardı.

Kənd təsərrüfatında istehsalın intensivlik problemləri baxılmış, həmçinin kənd təsərrüfatında, həm də bitkiçilikdə intensivlik qiymətləndirilmiş, müvafiq qaydada keyfiyyətə yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi ilə əlaqədar əsaslı vəsait qoyuluşları hesablanmışdır. Təbii ki, təsərrüfatın ixtisaslaşdırılmasında, ərazinin düzgün seçilməsində, hansı bitkinin əkilməsinin müəyyən edilməsində, məhsuldarlığın proqnozlaşdırılmasında, təsərrüfatın istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində, habelə torpağın potensial məhsuldarlıq imkanının müəyyən edilməsində torpaqların keyfiyyətinə görə aqroistehsal qruplaşmasının əsas şərt olduğunu nəzərə alaraq daha geniş təhlil edilmiş, müxtəlif növ torpaqlar keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə aqroistehsal qrupunda birləşdirilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan torpaqlarının bonitet ballarının ümumi şkalası və Azərbaycanın əsas kadastr rayonlarının orta çəkili balı və torpaqların müqayisəli dəyərlilik əmsalı öz əksini tapmışdır. Tədqiqat aparılan iqtisadi rayonlardan Abşeron torpaqları nisbi orta keyfiyyətli olmaqla 44 bonitet balla, Quba-Xaçmaz torpaqları isə ən yaxşı keyfiyyətli torpaqlar olaraq 71 bonitet balla qiymətləndirilmişdir. Suvarılan torpaqların iqtisadi səmərəliliyinin artırılması məqsədilə ölkənin torpaq ehtiyatlarının inventarlaşdırılması, onların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin dəqiqləşdirilməsi əsas götürülərək torpaq kadastrının müəyyən olunması da mütləqdir.

Torpağın aqroistehsal qruplarına dair materiallara əsaslanaraq praktikada istifadəni sadələşdirmək üçün konkret ərazi vahidi üzrə “Torpaqların müqayisəli dəyərlilik əmsalı”nı (TMDƏ) hesablamaq olar. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə oluna bilər:

$$T_{mdə} = \frac{T_b}{T_{ob}}$$

Burada:

$T_{mdə}$ – torpaqların müqayisəli dəyərlilik əmsalı;

T_b – torpağın bonitet (keyfiyyət) balı;

T_{ob} – ərazi üzrə torpağın orta bonitet (keyfiyyət) balıdır.

Əgər torpaqların müqayisəli dəyərlilik əmsalı vahidə bərabər ($T_{MDƏ} = 1$) və ya vahiddən yüksək ($T_{MDƏ} > 1$) olarsa, onda həmin torpaqların, yaxud aqroistehsal qrupuna aid olan torpaqların münbitliyinin artırılmasına və yaxşılaşdırılmasına əlavə vəsait məsarifinə ehtiyac yoxdur. Əksinə, torpağın müqayisəli dəyərlilik əmsalı vahiddən aşağı ($T_{MDƏ} < 1$) olarsa, deməli həmin torpaqların keyfiyyətinin artırılmasına əlavə xərc çəkmək lazımdır¹.

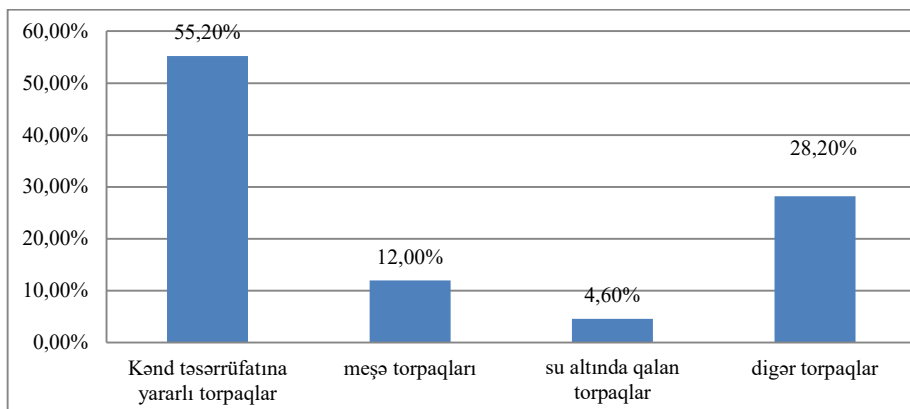
“Azərbaycan Respublikasında suvarılan torpaqların mövcud vəziyyətinin və iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına təsir edən amillərin təhlili” II Fəsildə verilmişdir.

Ölkəmizdə mühüm ərzaq məhsullarının yetişdirilməsi nöqtəyindən nəzərdən kənd təsərrüfatı məhsullarının dayanıqlı istehsalı və bununla bağlı zəruri tədbirlərin görülməsi vacib şərtlərdəndir. Mühüm tədbirlərin görülməsi, ehtiyatların fundamental şəkildə öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi, istehsal imkanlarının artımına imkan verən hər bir amilin yetərincə dəyərləndirilməsi aparılmalıdır. Torpaq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında əsas istehsal vasitəsi olduğu üçün kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıların bu istehsal vasitəsinə çıxışının yaxşılaşdırılması və ümumilikdə torpaq resurslarından səmərəli istifadə olunması, həmçinin aqrar sahədə istehsalın stimullaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir².

Azərbaycan torpaq ehtiyatları məhdud olan ölkələr sırasına aiddir və bunlar Diaqram 1-dən də əyani görünür.

¹ Vəliyev, A.H. Azərbaycanda torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri: / İqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dis. avtoreferatı. / Gəncə, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin mətbəəsi, 2015. – 59 s.

² Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. AR Prezidentinin 2016-cı il 06 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

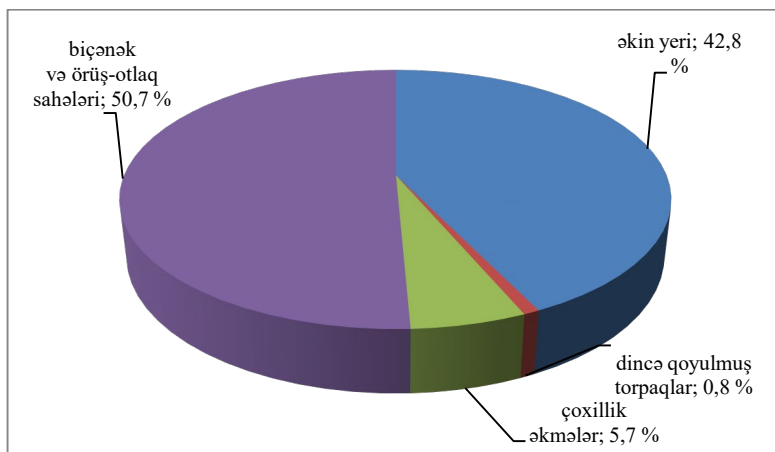
Diaqram 1. Azərbaycanın torpaq ehtiyatları, 01.01.2020-ci ilə.

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Diaqram 1-ə baxsaq, ölkəmizin torpaq balansına nəzər saldıqda müəyyən olur ki, respublikanın ümumi torpaq fondu 8660 min hektar təşkil edirsə, bunun da 4780,4 min hektarı və yaxud 55,2%-i kənd təsərrüfatına yararlı, 1039,2 min hektarı (12%) meşələr, 398,3 min hektarı (4,6%) su altında qalan torpaqlar, 2442,1 min hektarı (28,2%) isə digər torpaqlardır. Daha sonra ölkə üzrə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsini təhlilinə baxaq və buradan məlum olur ki, 2020-ci il 1 yanvar tarixinə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 2014-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən 7,7 min hektar artmışdır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin 4777,5 min hektarı kənd təsərrüfatı dövriyyəsində olan torpaqlardır ki, onların da 1969,1 min hektarı dövlət mülkiyyətində, 1139,7 min hektarı bələdiyyə mülkiyyətində, 1668,7 min hektarı isə xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlardır³.

01.01.2020 tarixinə Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarının strukturu diaqram 2-də verilmişdir.

³ Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. – 2020. Bakı, 2020.

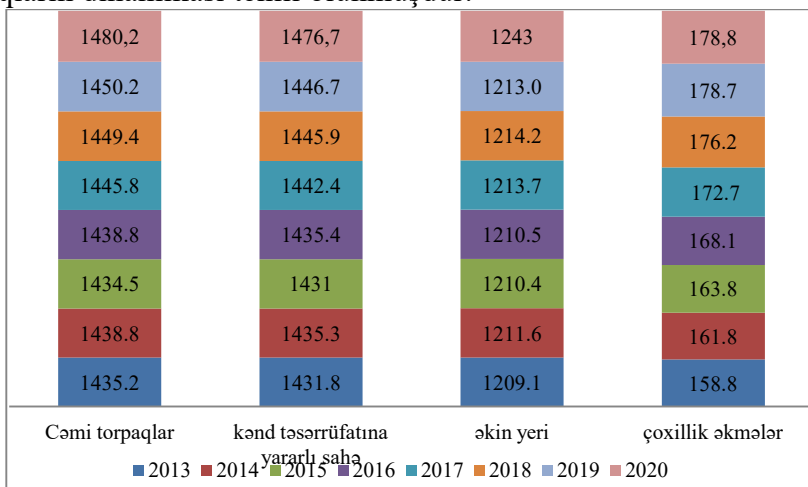

Diaqram 2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları, 01.01.2020 tarixinə.

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir - <https://www.stat.gov.az/>

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların strukturunda otlarla üstünlük təşkil edir.

Diaqram 3-də Azərbaycanda 2013-2020-ci illərdə suvarılan torpaqların dinamikası təhlil olunmuşdur.

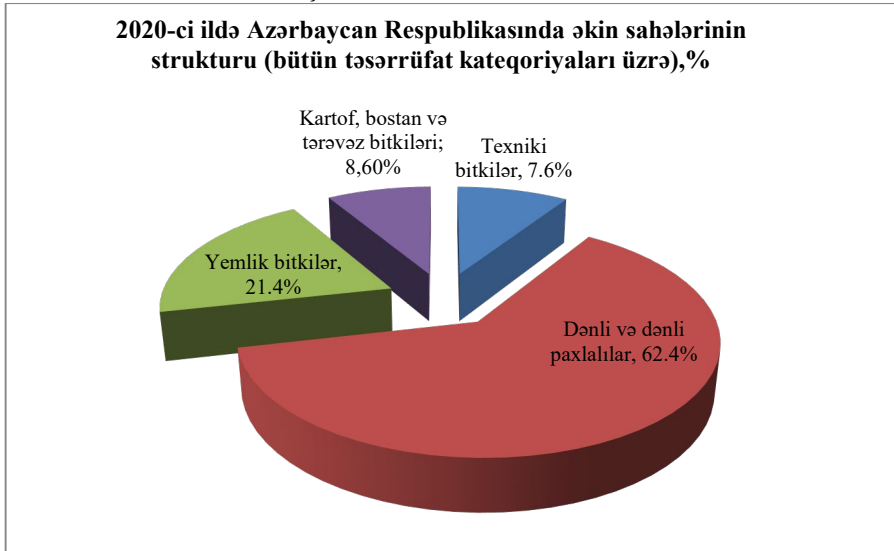

Diaqram 3. Azərbaycanda 2013-2020-ci illərdə suvarılan torpaqların dinamikası, ilin axırına, 1000 ha

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır - <https://www.stat.gov.az/>.

2012-2020-ci illərdə suvarılan torpaqların dinamikasına nəzər salsaq, aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasında 2020-ci ildə 2012-ci ilə nisbətən cəmi suvarılan torpaqlar 3,1% artmış və 2020-ci ilin əvvəlinə bu göstərici 1480,2 min ha təşkil etmişdir. Müvafiq dövr ərzində kənd təsərrüfatına yararlı suvarılan sahə isə 3,14% artaraq 2020-ci ilin əvvəlinə 147,7,9 min ha olmuşdur.

Diaqram 4-də Azərbaycan Respublikası üzrə əkin sahələrinin strukturu təhlil olunmuşdur.

Diaqram 4. 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əkin sahələrinin strukturu, faizlə.

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir - <https://www.stat.gov.az/>

Diaqram 4-dən görüldüyü kimi, 2020-ci ildə dənli bitkilər üzrə əkin sahələri ümumi təsərrüfat kateqoriyalarında 62,4%, yemlik bitkilər 21,4%, kartof, bostan və tərəvəz bitkiləri 8,6%, texniki bitkilər isə 7,6% təşkil edir.

2019-cu ildə Samur-Abşeron kanalından suvarılan torpaqlarda bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə, o cümlədən texniki bitkilərin, dənli və dənli paxlahlıların məhsuldarlığının təhlilinə ehtiyac vardır. Bu məqsədlə tədqiqat obyektimizə daxil olan rayonlar üzrə texniki

bitkilərin, dənli və dənli paxlalıların hər birinin məhsuldarlıq göstəricilərini aşağıdakı cədvəldə qruplaşdıraraq (bax: cədvəl 1.).

Cədvəl 1. 2019-cu ildə Samur-Abşeron kanalından suvarılan torpaqlarda texniki bitkilərin, dənli və dənli paxlalıların məhsuldarlığı, sent/ha(100 kg/ha).

	Ölkə üzrə, cəmi	Abşeron rayonu	Xızı rayonu	Şabran rayonu	Xaçmaz rayonu	Quba rayonu	Qusar rayonu	Siyəzən rayonu
Taxıl	32,1	11,5	18,3	28,8	34,5	26,5	21,7	28,4
Buğda	32,4	15,3	19,0	24,6	34,8	26,7	27,8	29,2
Arpa	29,7	10,3	17,0	22,8	30,0	23,9	26,0	27,4
Dən üçün qarğıdalı	59,5	2,0	36,0	89,4	95,3	53,1	27,9	18,6
Darı	19,6	-	-	9,0	-	-	-	-
Vələmir	24,7	-	-	-	37,2	18,8	15,0	-
Paxla	20,9	17,5	15,8	15,8	37,7	18,6	12,8	13,1
Şəkər çuğunduru	328	-	-	-	-	-	-	-
Dən üçün günəbaxan	21,6	-	-	2,0	15,7	21,4	-	10,0

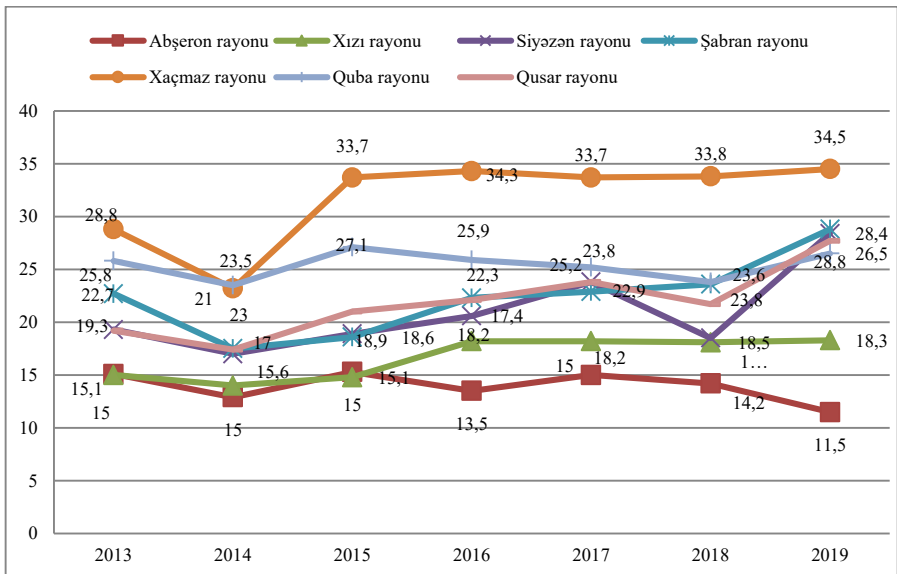
Mənbə: Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 2020. S. 482-508.

Cədvəl 2-də olan məlumatlara əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, Samur-Abşeron kanalından suvarılan bütün torpaqlarda buğda və arpanın məhsuldarlığı normal olmuş və ən yüksək göstərici yenə də Xaçmaz rayonunda qeydə alınmışdır.

Qrafik 1-də 2013-2019-cu illərdə Abşeron və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonlarında taxılın məhsuldarlığının dinamikası verilmişdir.

Qrafik 1-ə əsasən demək olar ki, 2013-2019-cu illərdə Samur-Abşeron kanalından suvarılan bütün torpaqlarda taxıl bol məhsul verərək məhsuldarlıq daim artmışdır. Təhlil nəticəsində məlum olur ki, 2016-cı ildə dənli bitkilərdən olan taxılın məhsuldarlığı digər tədqiqat obyektləri ilə müqayisədə Xaçmaz rayonunda daha yüksək olaraq 34,5 sent/ha-a çatmışdır.

Beləliklə, suvarma sistemində qeyd olunan tələbatlar nəzərə alınaraq onun intellektual tənzimləmə sistemi yaradılmalıdır ki, bu da torpağın su balansına nəzarət, havanın nisbi rütubətlik dərəcəsinə nəzarət, havanın temperatur rejiminə nəzarət və digər funksiyaları təmin edir.

Qrafik 1. 2013-2019-cu illərdə Abşeron və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonlarında taxılın məhsuldarlığının dinamikası, sent/ha
Mənbə: Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 2020. S.482.

Dissertasiya işinin III Fəsilə - “Müasir şəraitdə suvarma suyundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi və torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri” baxılmışdır. Azərbaycan Respublikasında torpaqların su təminatının iqtisadi səmərəliliyi və onlara tətbiq edilən suvarmanın növləri, müasir şəraitdə suvarılan torpaqların meliorativ vəziyyəti baxılmış, həmçinin suvarma sistemlərinin torpaqların suvarılmasında tətbiqinin innovasiyalı inkişaf istiqamətləri və torpaqların su təminatının yaxşılaşdırılmasında Samur-Abşeron suvarma sisteminin rolu və onun yenidən qurulması layihəsi təhlil edilmişdir.

Tədqiqat apardığımız Abşeron, Siyəzən, Şabran, Xaçmaz rayonlarının arid (quru) zonada, Xızı, Quba və Qusar rayonlarının isə humid zonada yerləşdiyini nəzərə alaraq hər bir rayonda kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarılması üçün su ehtiyatlarından qeyri-bərabər istifadə olunması təbii haldır. Su ehtiyatlarından düzgün istifadəni araşdırmaq məqsədilə tədqiqat işində müxtəlif suvarma üsullarının (öz axımı ilə suvarma, torpaqaltı suvarma, yağışyağdırma

ilə suvarma, damcılarla suvarma, aerosol suvarma) müsbət və çatışmayan xüsusiyyətləri qruplaşdırılaraq təhlil edilmişdir. Hazırda respublikamızda Eroziya və Suvarma Elmi-tədqiqat İnstitutunun aparıdığı tədqiqatlar nəticəsində fermer və şəxsi təsərrüfatlarda açıq şəraitdə və istixanalarda bitkilərin suvarılması məqsədilə mikroyağışyağdırma, impuls-lokal, zəif yağışyağdırma və impuls yağışyağdırma sistemləri hazırlanmışdır.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə, yeraltı suların istismar ehtiyatlarının 1,8-2,0 mlrd. m³-dən əkin sahələrinin suvarılmasında istifadə olunur ki, bu da istismar ehtiyatlarının 45-50 %-ni təşkil edir⁴. Çay sularından fərqli olaraq yeraltı sular müxtəlif kimyəvi tərkibli olduğundan yer səthinə yaxın dərinlikdə formalaşmış suların ehtiyatı istifadəyə daha yararlıdır⁵. Suvarılan torpaqlarda qrunut sularının rejimini genetik qruplara, yarımqruplara, siniflərə, növlərə və müxtəlif növlərə ayırmaq olar. Suvarma hər bir kənd təsərrüfatı əkinini üçün vaxt, norma və saydan ibarət rejim üzrə həyata keçirilir ki, bu da suvarma rejimi adlanır. *“Qrunut sularının optimal rejiminin əldə edilməsi üsulları nəinki müxtəlif rejim tiplərinə, həmçinin ümumi hidrogeoloji şəraitə uyğun olaraq ayrılır, onların yaradılması su-duz balansının rəşional strukturunun əldə olunmasına doğru yönəldilmiş meliorativ tədbirlərin ümumi kompleksinin elementi hesab olunur, meliorativ sistemlərin istismarı zamanı qrunut sularının rejimi və balansı, torpaqların duz rejimi, suvermə və drenajın işi üzərində daimi nəzarət olmalıdır”*⁶.

“Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması” layihəsi çərçivəsində Taxtakörpü su anbarı, Vəlvələçay-Taxtakörpü və Taxtakörpü-Ceyranbatan kanallarının tikintisi başa çatdırılmış və AR Prezidentinin iştirakı ilə 28 sentyabr 2013-cü il tarixində açılış mərasimi olmuşdur. “Azərbaycan Meliorasiya Su Təsərrüfatı” ASC-nin 08 may 2014-cü il tarixli 019Ü sayılı əmri ilə Dövlət qəbul komissiyası yaradılmış və Komissiyanın 12 noyabr 2014-cü tarixli

⁴ Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi - <http://eco.gov.az/>.

⁵ Əhmədzadə Ə.C., Həşimov Ə.S. Meliorasiya və su təsərrüfatı sistemlərinin kadastrı. Bakı, 2006. – 270 s.

⁶ Verdiyev Rafiq. Azərbaycan Respublikası Milli Su Strategiyası. Bakı, Aİ Sİ çərçivəsində SEİİE üzrə MSD–a dair seminar, 7-8 İyun 2012. – 41 s.

aktı ilə Taxtakörpü su anbarı su elektrik stansiyası ilə birgə tikintisi obyektı, Taxtakörpü su anbarına yanaşma avtomobil yollarının tikintisi, Vəlvələçay-Taxtakörpü, Taxtakörpü-Ceyranbatan kanalları istismara qəbul edilmişdir.

Taxtakörpü su anbarının tikintisi ilə əlaqədar 30 min hektara yaxın yeni suvarılan torpaqların kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb edilməsinin sürətləndirilməsi barədə Prezidentin verdiyi tapşırıqların icrası olaraq 2015-ci ildə Xızı rayonunda ümumi 7111 hektar (5400 ha yeni suvarılan), Siyəzən rayonunda isə 3204 hektar (2539 ha yeni suvarılan) sahədə meliorativ tədbirlər başa çatdırılmışdır. Bu da yeni istifadəyə veriləcək 7939 hektar sahədə iri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılmasına imkan yaratmışdır. Eyni zamanda şimal zonasının 6 çayından Samur-Abşeron kanalına əlavə 320 mln. kub metr su verilməsi üçün tikinti işləri davam etdirilərək Caqacuqçay, Qudyalçay və Qusarçay çaylarında bu işlər tamamlanmışdır.

Beləliklə, Samur-Abşeron kanalı layihəsini kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ən vacib və əhəmiyyətli, həmçinin də ölkəmizdə demək olar ki, maliyyə resurslarına görə ən böyük infrastruktur layihələrindən biri kimi hesab etmək olar.

ƏSAS NƏTİCƏLƏR

Tədqiqatın “Nəticə” hissəsində əldə olunmuş elmi müddəalar və nəticələr verilmişdir, burada alınmış nəticələrin əsaslandırılması ilə bağlı materiallar öz əksini tapmışdır. Dissertasiya işinin quruluşuna uyğun olaraq, baxılan problemlərin dərinəndən araşdırılması hesabına bir qrup elmi nəticələrin əldə edilməsi, tövsiyələrin hazırlanması və təkliflərin irəli sürülməsi mümkün olmuşdur. Baxılan problemlər spesifik xarakter daşdığından, ilk növbədə, bu problemlər üzrə müasir dövrün obyektiv reallıqlarından ortaya çıxan məsələlərə daha çox diqqət ayrılmış və bunlar özünü alinan elmi nəticələrdə, onların əsaslandırılmasında bürüzə vermişdir.

Belə ki, tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarla bağlı materiallarından əldə olunan elmi nəticə kimi: “Suvarılan torpaqların istifadəsinin iqtisadi səmərəliliyi müasir dövrün şərtlərinə uyğun olaraq natural və dəyər göstəricilər sistemi ilə qiymətləndirilmiş və həmin

göstəricilər qruplaşdırılaraq onların hər birinin ayrı-ayrılıqda təhlili verilmişdir” – elmi yeniliyin əsas müddəaları iddiaçının bu əsərlərində yer almışdır [8,10,17]. Bu elmi nəticənin əsaslandırılması kimi qeyd etmək olar ki, problemin müasir vəziyyətinin müqayisəli təhlili nəticəsində dissertasiya işinin məqsədi formalaşdırılmış və bu məqsədə nail olmaq üçün həlli tələb olunan məsələlər təyin edilmişdir: 1) Müasir dövrdə obyektiv reallıqlar nəzərə alınmaqla, ölkəmizdə suvarılan torpaqların səmərəsinin iqtisadi səmərəliliyin artırılması üzrə yeni konseptual yanaşmalara və mexanizmlərə ehtiyac vardır; 2) Suvarılan torpaqların səmərəliliyi üzrə göstəricilər sistemi özündə vacib parametrlər və fəaliyyət istiqamətləri üzrə məlumatları əks etdirməlidir və s.

Əldə olunan elmi yeniliklərdən biri də - “Suvarılan torpaqlarda əkinçilik sisteminin formalaşması qiymətləndirilmiş və əkin sahələrinin salınması üçün məlumatlar bazasının ekspert sisteminin yaradılması əsaslandırılmışdır” – elmi yeniliyin əsas arqumentləri iddiaçının bu əsərlərində əks olunmuşdur [6,19,20]. Başlıca müddəalar kimi bunları qeyd etmək olar: 1) suvarılan torpaqlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə təsərrüfatlarda əkinçilik sisteminin daha məhsuldar mexanizmləri tətbiq edilməlidir; 2) kənd təsərrüfatı istehsalı sahələri müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmalı və yüksək texnologiyaların tətbiqinə geniş yer verilməlidir; 3) kənd təsərrüfatında növbəli əkin sisteminin dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılması vacibdir və s.

“Suvarılan torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına təsir edən amillər müəyyənləşdirilmiş, əsaslandırılmış və sistemləşdirilmişdir” adlı elmi yeniliyin əsas müddəaları iddiaçının bu elmi əsərlərində verilmişdir [8,9,1,17,18]. Bu amillər kimi bir qrup mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərə daha çox diqqət yetirilmişdir: 1) kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqların dağıdılması və münbit qatının məhv edir; 2) torpaqlardan təyinətli üzrə istifadə edilməməsi çox geniş ərazilərdə bu torpaq sahələrinin əkin dövriyyəsinə çıxarılmasına və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının aşağı düşməsinə, nəticədə isə suvarılan torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur və s.

“Suvarılan torpaqlarda məhsuldarlığın artırılmasına təsir edən amillər müəyyənləşdirilmiş və qiymətləndirilmişdir” – elmi yeniliyin mühüm müddəaları iddiaçının bu elmi əsərində verilmişdir [10,16]. Bu elmi yeniliyin əsas arqumentləri növbətilər götürülmüşdür: 1) məhsuldarlığın artmasına mənfi təsir göstərən bir sıra amillərin, o cümlədən, üzvi maddənin itkisi, fiziki deqradasiya, eroziya, şorlaşma, şorakətləşmə, qida çatışmazlığı, texnogen və kimyəvi çirklənmə amilləri kompleks və sistemli təhlil olunmalı, onlara uyğun tədbir görülməlidir; 2) bu istiqamətləri işləyib hazırladıqda və həyata keçirdikdə, torpaq-iqlim şəraiti, eroziyanın inkişafına səbəb olan amillər, torpağın eroziyaya uğrama dərəcəsi, təsərrüfatın istiqaməti mütləq nəzərə alınmalıdır və s.

“Kənd təsərrüfatında suvarma suyundan istifadənin mövcud vəziyyətindən çıxış etməklə, təsərrüfatlarda suvarma suyundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yolları müəyyənləşdirilmişdir”; “Müasir şəraitdə suvarılan torpaqların meliorativ vəziyyəti qiymətləndirilmiş və suvarma sistemlərinin torpaqların suvarılmasında tətbiqinin innovativ inkişaf istiqamətləri əsaslandırılmışdır” və “Kənd təsərrüfatında suvarılan torpaqlardan və suvarma suyundan səmərəli istifadə göstəriciləri qarşılıqlı xarakterizə edilərək, onların iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətində müvafiq tövsiyə və təkliflər irəli sürülmüş və onların əsaslandırılması aparılmışdır” – elmi yeniliklərinin əsas müddəaları iddiaçının növbəti elmi əsərlərində şərh olunmuşdur: [2,4,6,7,8,9,10,11,12,14,15,16,14]. Bu elmi nəticələrlə bağlı bir sıra məqamlar və amillər daha çox diqqət çəkmişdir. 1) suvarma suyundan istifadənin mövcud vəziyyətdən yanaşmaqla, daha mütərəqqi və məhsuldar mexanizmlərin tətbiq olunması tədbirləri görülməlidir; 2) iqlim şəraitindən asılı olaraq, zəruri tədbirləri görülməsi sistem halına salınmalıdır, məsələn, külək eroziyasına qarşı tarlaların ətrafında meşə örtüyü salınması vacibdir; 3) irriqasiya eroziyasının qarşısını almaq üçün işə tarlalara verilən su normalarına düzgün əməl olunmasına ciddi nəzarət mexanizmləri yaradılmalıdır; 4) mütərəqqi norma - damcılarla suvarma və yağış yağdırma üsulları daha geniş yayılmalıdır; 5) obyektiv reallıqdan yanaşmaqla, bütün ölkə ərazisi üçün eroziya təhlükəlilik xəritəsi tərtib olunmalıdır və s.

“Torpaqların su təminatının yaxşılaşdırılmasında Samur-Abşeron suvarma sisteminin rolu və onun yenidənqurulması layihəsi əsaslandırılmışdır” elmi yeniliyinin əsas şərhı iddiaçının bu elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır [1,13]. Başlıca elmi-iqtisadi arqumentlər kimi bunlar daha çox fərqlənirlər: 1) nəticə etibarı ilə, Samur-Abşeron kanalı layihəsini kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ən vacib və əhəmiyyətli, həmçinin də ölkəmizdə demək olar ki, maliyyə resurslarına görə ən böyük infrastruktur layihələrindən biri kimi hesab etmək olar; 2) ölkədə su təminatının yaxşılaşdırılması üzrə aparılan sistemli və ardıcıl tədbirlər əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və iqtisadiyyatımızın ən önəmli sahəsi olan aqrar sektorun inkişafına təkan verir və gələcəkdə də maksimum səmərəli ola bilər; 3) Samur-Abşeron kanalından suvarılan torpaqlarda suvarmanın hansı üsuldən istifadə olunmasından asılı olmayaraq, suvarma normalarına və vaxtlarına düzgün riayət olunmalı, suvarılan sahələrin su rejiminin nizamlanması üçün əlverişli şərait yaradılmalı, torpaq sahələrindən istifadə əmsalı yüksəldilməli, aqrotexniki tədbirlərin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi təmin edilməlidir; 4) Samur-Abşeron suvarma sisteminin strateji əhəmiyyətə malik olmasından çıxış etməklə, bu kanalın potensialından maksimum səmərəli istifadə edilməsi strategiyası və fəaliyyət proqramı işlənib hazırlanmalı, reallaşdırılmalıdır; 5) ölkəmizdə suvarılan torpaqlardan istifadənin daha məhsuldar mexanizmlərinin işlənməsi təmin olunmalı və müasir reallıqlar nəzərə alınmaqla, məqsədli fəaliyyət strategiyası hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir və s.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU AŞAĞIDAKI ELMİ ƏSƏRLƏRDƏ ƏKS OLUNMUŞDUR:

1. Meliorasiya sahəsində innovasiya tədbirləri / Azərbaycan Respublikasında innovasiya yönümlü iqtisadi inkişafın problemləri və onların həlli yolları mövzusunda Respublika elmi konfransın materialları. Sumqayıt: – 2010. – s.91-92.

2. Azərbaycan Respublikasında meliorasiya və su təsərrüfatının inkişaf tarixi. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

Aqrar Elmi Mərkəzi // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi əsərləri. – Bakı, – 2011. №3, – s. 51-55.

3. Torpaqların meliorasiyası və şorlaşmaya qarşı meliorativ tədbirlər // Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elmi Mərkəzi. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu Aqrar iqtisadiyyat: müstəqilliyin 20 illiyi mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. – Bakı: – 2011, – s.93-95.

4. Suvarılan torpaq sahələrinin genişləndirilməsi və torpaqların su təminatının yaxşılaşdırılmasında Samur – Abşeron kanalının rolu // Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elmi Mərkəzi. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi əsərləri. Bakı. 2012, №3.– s.125-128.

5. Suvarılan əkinçilik rayonlarının aqroiqlim ehtiyatı və torpaq örtüyü // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: – 2012, –s.234-237.

6. Meliorasiya sahəsində investisiya qoyuluşlarının obyektiv zəruriliyi / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Sumqayıt Dövlət Universiteti, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu “İnnovasiya yönümlü inkişafın sosial iqtisadi problemləri” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Sumqayıt: – 2012. – s.117-118.

7. Azərbaycanda suvarma suyunun istifadəsinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi // AMEA İqtisadiyyat institutu “Elmi əsərlər” jurnalı. III buraxılış. – Bakı: – 2013. – s. 227-230.

8. Suvarma sistemlərindən istifadənin iqtisadi əhəmiyyəti // AMEA İqtisadiyyat institutu “Elmi əsərlər”. II buraxılış. Bakı: – 2013. – s.243-247.

9. Suvarılan torpaqların iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin zəruriliyi // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: – 2013, – s.215-216.

10. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında su təsərrüfatının rolu // İpək yolu. Azərbaycan Universiteti elmi jurnalı, – Bakı: – 2015. – №3, – s.20-23.

11. Dövlətin aqrar siyasətinin iqtisadi inkişaf mexanizminin əsasları // İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. Sumqayıt: – 2016. – s. 281-283.

12. Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması istiqamətləri. Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması Heydər Əliyevin amalı idi mövzusunda V Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. Şamaxı: – 23 iyun 2017. – s. 367-372.

13. Направления совершенствования водоснабжения орошаемых земель. // Журнал Российское предпринимательство: Изд-во: Креативная экономика. Том 18, – Июль 2017. №13, – с. 2089-2096.

14. Aqrar iqtisadiyyat. Sumqayıt: – 2017. – 212 s.

15. Концептуальные подходы системы показателей экономической эффективности орошаемых земель / Actual Scientific research, Rome, İtaly, 2018. – s.12-16.

16. İqtisadi səmərəlilik anlayışına yanaşmaların elmi-nəzəri əsasları və suvarılan torpaqların iqtisadi səmərəliliyinin metodoloji aspektləri / Azərbaycan Respublikası Təhsil Naziriyi, SDU, İqtisadi təhlükəsizlik mövcud vəziyyət və prespektivlər. Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Sumqayıt: – 2018. – s.36-38.

17. Müasir şəraitdə suvarılan torpaqların meliorativ vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi // AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi əsərlər. – 2019. cild 1. – s.174-181.

18. Günümüzde sulanan alanların genişləməsi ve topraqların su təminatının iyileştirilməsi yönəri // Uluslararası Strarejik ve Sosial Araştırmalar Sempozyumu / 05-06 Aralık. İSASOR, Burdur, Türkiye: – 2019 – s.404-410.

19. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun səmərəli inkişafında aqrar sferanın rolu və yeri. Azərbaycanın tranzit potensialının iqtisadi inkişafda rolu mövzusunda Respublika elmi konfransın materialları. Sumqayıt:-2020.- s.321-324.

20. Актуальные проблемы экономической эффективности орошаемых земель и их водоснабжения// Журнал «Финансовая экономика», Москва. 2020. №02, // с.123-127.

Dissertasiyanın müdafiəsi “27” oktyabr 2021-ci il tarixində saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti və Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin ED 2.42 Birgə dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Atatürk prospekti 450, AZ 2000, Gəncə şəhəri, Azərbaycan

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin rəsmi internet saytında (www.adau.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 sentyabr 2021-ci ildə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.09.2021
Kağızın formatı: (60x84) 1/16
Həcm: 42000 işarə
Tiraj: 100 ədəd